

DÁN RÓBERT: HUMANIZMUS, REFORMÁCIÓ, ANTITRINITARIZMUS ÉS A HÉBER NYELV MAGYARORSZÁGON

Bp. 1973. Akadémiai K. 272 1.

A XVI. századi Magyarország szellemi életének, irodalmának kutatása, a kéziratosszövegek, szétszórót adatok kiadása és rendezése az elmúlt másfél évtized során valóságos virágkorába lépett. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, ennek Reneszánsz Kutató Csoportja és a hozzá csatlakozó más szakemberek az összehasonlító irodalomtudomány és az eszmetörténet jegyében valósággal áttárták e korszak szellemi életéről régebben kialakult rendszerezéseket, és napról napra jelennek meg olyan részletkutatások, amelyek nem egy ponton vitássá teszik már az Akadémiai Irodalomtörténet 1964-ben megjelent I. kötetének nagyszabású szintézisét is. Dán Róbert könyve a humanizmus korának egy kiválasztott szempontja — a héber nyelv magyarországi jelenléte érdekében veszi vizsgálat alá a jelzett századot és a *lingua primigenia* hazai hatásának alapos feltárásával igen jelentős ideológiai eredményekhez jut el. A bírálónak előljáróban meg kell mondania, hogy ez a monográfia régen várat magára, s a kérdés ilyen szintű feldolgozását csak megelégedéssel üdvözölhetjük. A múlt század, de még a két világháború között lefolyt időszak is a reformáció kérdéseinek vizsgálatát szinte kizárólag a felekezeti polémia talaján tárgyalta, vagy — és ez volt a jobbik eset! — olyan liberális jellegű, egyetemes „protestáns” szemléletet tételezett fel, amely a valóságban sohasem volt. Elég, ha itt Zsilinszky Mihályra vagy Zoványi Jenőre utalunk. Másfelől a magyar irodalomtudósok és történészek körében fehér hollónak számított az, aki a héber nyelvet értette, aki pedig tudta (mint a nagyérdemű Szilády Áron), annak ismeretei sem terjedtek túl a *bibliai* nyelv keretein, noha a zsidó irodalom középkori fellendülése igen nagy terjedelmű *postbiblikus* anyagot adott az egyetemes kultúrának. Ennek ismerői és értői viszont, a magyar zsidó tudósok, szintén csak felekezeti szempontok szerint tudtak dolgozni. Így történhetett meg, hogy a kitűnő Kohn Sámuel, az erdélyi szombatások historikusa, a mozgalom történetét és ideológiájának változatait, óriási anyagismerete ellenére is, sok ponton félremagyarázta: ott is állította a héber irodalmi hatásokat, ahol azoknak csak áttételes vagy éppen semmi nyoma sem volt. Mindez persze nem kérdőjelezi meg egy Thury Zsigmond, Kanyaró Ferenc, Pokoly József, Kohn Sámuel és mások érdemeit, de arra nyomatékkal kíván utalni, hogy az új szintézisre a magyar irodalom- és történettudománynak feltétlenül szüksége volt.

Dán Róbert könyvének tizenhárom fejezetében a zsidó nyelv egész hazai történetét áttekinti a XVI. század végéig. Bevezetésében plasztikus képet rajzol a postbiblikus héber nyelvű irodalomról, függelékeiben pedig fontos szövegeket tesz közkinccsé, pl. Dudith Andrásnak egy Stancaróhoz írt levelét a héber források értékéről (1571), vagy Bogáti Fazekas Miklós Apokalypsis-kommentárjának magyar nyelvű ajánlását és előszavát az 1580-as évek végéről.

A humanizmus kora már a XV. század utolsó harmadában a „szent nyelvek” közé emelte a hébert: nem olyan vonatkozásban, mintha a középkor nem tartotta volna a ki nyilatkoztatás eredeti nyelvének, hanem oly értelemben, hogy a tudás teljességéhez, az *írások* értelmezéséhez nélkülözhetetlen voltát hangsúlyozta. A humanista szövegkritika *ad fontes* elve, a Vallától már nagy lendülettel gyakorolt bibliai szövegkritika kényszerítő erővel vitte a kutatást az Ószövetség nyelvének ismerete felé. Erasmus ugyan sohasem vált jó hebraistává, a rabbinikus irodalom iránt fenntartásokat is hangoztatott, a híres Reuchlin—Pfefferkorn vitában mégis egész szívvel az egyházi reakció által megtámadott zsidó tudományosság mellé állt, a kutatás jogának védelmében az obskurantizmus ellen szállt síkra.

A magyar irodalomban Erasmus szemlélete vált irányadóvá Sylvester János munkásságában, és a *lingua primigenia* legjobb korabeli ismerői közé számított a sárvári biblia szerzője. Jól tudott héberül Székely István is, 1548-as zoltárparafrázisai már rabbinikus kommentárok használatáról is tanúskodnak. Mindkettőjük alapszövege Sebastian Münster (1489—1552) héber bibliája volt, aki a szöveget latin fordítással is ellátta, és számos rabini kommentárt használt. Vele szemben Johannes Forster (1496—1558) a zsidó nyelv használatát szigorúan csak a bibliai szövegre kívánta korlátozni, s ez felelt meg az orthodox lutheri álláspontnak (22—23. l.). Dán Róbert könyvének fontos eredménye éppen annak bemutatása, hogyan lesz a héber stúdium mindinkább a radikális dogmakritika eszközüvé. Heltai és Károlyi Gáspár bibliafordításainak alapja a hébert követő latin szöveg, de az Ószövetség nyelvének állandó szemeltartása kimutatható, amint azt Kállay Kálmán alapos vizsgálatai már 1940-ben bizonyították. — A szerző Melius héber nyelvtudását szintén magasra értékeli, de leszögezi, hogy Meliusnál jelenik meg először a bibliai és rabbinikus szövegek dogmatikai szempontú bizonyító-cáfoló használata. Az alapelvek vonatkozásában a

már *judaisans*nak gúnyolt Melius Forster vonalához csatlakozott, de jelentős újdonsága volt bibliai exegzésének a *kabbala* számmisztikájának használatára (79. l.), amelyet persze nem csupán dogmatikai törekvések indokoltak, hanem a reneszánsz korának rejtett értelmeiket kereső divatja is (vö. Pico della Mirandola!). Világosan felismerte viszont s Bullingerhez intézett egyik 1569-es levelében ki is fejtette, hogy az antitrinitárius tanok a rabbinikus polémia érveire támaszkodnak. Különösen sokat vesződtött József Albó XV. századi kiváló zsidó filozófus érveinek cáfolatával: ez a műve azonban sajnos, elveszett. Szép része Dán Róbert könyvének az a fejtegetés, amely Albó eredeti héber művének alapján összeállítja azokat a tételeket, amelyekkel Meliusnak — dogmatikája szerint — vitatkoznia kellett (81—86. l.). Ez két a Függelék Gilbertus Genebrardus latin fordításában (1566) közli is. Egyetértünk a szerzővel, hogy Melius „fordításainak filológiai modernségét tompítja világnézeti konzervatívizmusa, míg az unitáriusok kezében a „Sídó nyelv igazsága” már félelmetes fegyverré kovácsolódott.” (87. l.) A modern irodalomkutatók viszont azt is elismerte, hogy a nagy debreceni reformátor egyáltalán nem volt a *Debreceni disputa* szánalmas „Péter pápá”-ja, kitűnő héber tudása is egyik vonás a *humanista* Melius szellemi arcképén.

Külön hely illeti meg a magyar szellemi élet nagy magányosát, Dudith Andrást. Felvilágosodott dogmatikai függetlenségét egyáltalán nem lehet antitrinitáriusnak minősíteni (98. l.), a héber nyelvvel kapcsolatban pedig éppen az unitáriusokéval ellentétes álláspontra helyezkedett. Nemcsak a bibliai textus szent voltát tagadta meg (romlott és elrontott!), hanem az egész rabbisztikus irodalmat is, amint Stancaróhoz intézett híres leveléből kitűnik. Stancaro hebraizálását gúnyosan elítéli, és a *Talmud* furcsa — mint a szerző mondja: „borsos” — részleteit hosszasan citálja, főleg a konvertált Sixtus Senensis katolikus szellemű műve alapján (*Bibliotheca Sancta*. Velence 1556). Dudith tehát Meliusszal azonos elvi alapon állt (legalábbis részben!). Ismeretes mégis a közöttük kifejlődött étes vita. Ennek okát Dán Róbert főként héber exegzisztik elmentéses módszerében látja; szerinte Dudith Melius „judaizálásait” ítélte el. Ez természetesen lehetséges, a fő ok azonban Melius dogmatikus türelmetlenségében keresendő, amint az levélváltások nem egy részletéből kiderül. Dudith egyenesen az ellenfelek elpusztításának vádját szegezi a debreceni reformátor mellé. (A megfelelő szövegeket idéztem a *Herbárium* 1961-es kiadásához írt bevezetésemben.)

A nagy unitárius polemikusok (Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Enyedi György)

héber nyelvtudása fölényesnek nevezhető, radikális dogmakritikájuk csaknem egészében a rabbinikus források ügyes felhasználásán alapszik, a Trinitas érdekében felsorakoztatott „katholikus” érveket a héber grammatika részletkérdéseinek ismeretével cáfolják. Segíti őket ebben a zsidó tudományosság *karaita* ágának alapos tanulmányozása, s különösen a lengyelországi karaiták fejenek, Jichák ben Abraham Troky (1533—1594) műveinek értékesítése, különösen Enyedi György híres *Explicationes*-ében. (124. l.)

Vizsgálat alá veszi a szerző az ultraradikális irányzat kialakulásának történetét és a héber nyelvhez való viszonyának kérdését is. Sommer János, aki főként Károlyi Péter trinitárius érveivel vitakozott, kiterjedt és rendszeres héber nyelvtudásával szedte izekre a szintén kitűnő hebraista ellenfele (Melius püspök utódja) érveit, bár igazi jelentősége — Pirnát Antal nézete szerint — nem ebben állt. A jeles humanista lényegre tapintott, amidőn a Trinitas-dogma platonista gyökereire utalt. Ennek kissé részletesebb kifejtését szívesen vettük volna az ókori forrásokban is jártas szerzőtől. A másik nagyformátumú antitrinitárius vitázó, Paleologos Jakab viszont nem támaszkodott héber forrásokra. (Örömmel értesülünk, hogy a *Catechesis Christianae Dierum XII* Ružena Dostálová kiadásában 1971-ben napvilágot látott Varsóban.) Egyetértőleg idézhetjük a szerzőt: „Sommer és Paleologos felfogása jelzik, hogy az erdélyi antitrinitarizmusban, az 1570-es évek első felében, már erjedni kezdett a Dávid Ferenc által kimunkált tiszta unitárius ideológia... A tiszta unitárius felfogás eljutott addig, hogy a teológiából kiinduló exegziszt egy racionálisabb, az exegzisztből kiinduló teológiával helyettesítette.” (134. l.) A „zsidózás”, amelynek „alapítóját”, úgy látszik, Vehé-Glirius Mátyásban kell látnunk, ilyfajta teológia volt. Possevino így jellemezte Glirius: „... il quale dagli Ariani era tenuto per dotto nelle letter hebee (*Transylvania*. 1584). Mindennek ellenére a szombatosság „nem az állítólagos „judaizáns” (ti. Glirius) egyéni elképzelései alapján állt rendszerbe, hanem a radikális antitrinitárius irányzat korábbi eredményeit fejlesztette tovább, és semmi esetre sem a rabbinikus irodalom közvetlen átvételének nyomán jött létre, amint azt a kortársak feltételezték.” (142. l.) Ez a helyes megállapítás Kohn Sámuel téziseinek tagadását jelenti, s mindenben megegyezik azokkal a következtetésekkel, amelyeket Varjas Béla a RMKT XVII. sz. 5. kötetében közölt korai szombatosság iratokból levont. Hogy azután a szombatosság később szembefordult minden humanista (világi!) műveltséggel, ez már

nem tartozik XVI. századi kialakulásának történetéhez.

Dán Róbert könyvének négy utolsó fejezete a magyar irodalomtörténet egy régi vitakérdését oldja meg Bogáti Fazekas Miklós életútjának és írói pályájának rendszerezésével és minden oldalról történő megvilágításával. Bizonyára nem érheti a recenziót az elfogultság vádjá, ha bevallja, hogy ezeket a fejezeteket olvasta a legnagyobb érdeklődéssel. A szerző tökéletesen felszámolja Zoványi Jenő híressé vált „két Bogáti” tételét, teljes sikerrel bizonyítja, hogy a XVI. században csak egy Bogáti Fazekas Miklós élt, aki jeles költő, eszes teológus volt, az unitárius tanítás balszárnyán foglalt helyet, de szombatossá sohasem lett — mint Kohn Sámuel nagy apparátussal bizonyítani vélte! — már csak azon egyszerű oknál fogva sem, hogy alapjában nem is tudott héberül, amit egyébként maga sem kívánt leplezni. Igen szerény zsidó nyelvismereteit Károlyi Péter alatt gyűjtötte, héber forrásokat sohasem használt. Paul Eber *Calendarium Historicum*a volt igazi vezérfonala: ebbe hosszú időn keresztül életrajzi adatait is bejegyezte. 1582 nyarának elején Baranyába kellett menekülnie, nem tudjuk milyen okból. Pécssett Válaszúti György vendégszeretét élvezte, s itt alapos latin nyelvű teológiai munkákat írt unitárius szellemben. Ezeknek téziseire még az 1588-ban lezajlott *Pécsi disputa* szövegében is találunk hivatkozást. Itt készült a Péchi Simon énekeskönyvében fennmaradt verses *zoltárparafrazisa*, egyébként az egész zoltárkönyv magyar nyelvű átültetése. Erről Dán Róbert gondos filológiai vizsgálattal megállapítja, hogy nem héber szövegből készült, hanem Augustinus Justinianus nyolc nyelvű zoltárkiadványának (*Octapltus psalterii*, Genova 1516) latin és görög (*Septuaginta*) átültetéseiből. Kiviláglik, hogy nem ismerte a zsidó liturgiát, az ótestamentumi szokásokra nézve kalauza Eber kalendáriuma volt. Csak a történelmi zsidóság állt szeme előtt, egy bibliai könyv értelmét akarta kifejezni racionális kritikával: a szombatosság felé haladó „zsidózás”-nak Bogátinál nyoma sincs.

Költőnket egyébként 1584. június 4-én ismét Tordán találjuk, s itt szerzi a régi magyar irodalom ékességei közé számító *Enekek éneke* fordítását. Erdélyben újra felvett tudományos munkásságának kulcsfontosságú irata az *Apokalypsis-kommentár*, amelynek teológiája teljességgel unitárius. Nyilván ez tette lehetővé, hogy 1591 szeptembere után kolozsvári prédikátorként találkozzunk vele, széphistóriái Heltainé sajtóján jelentek meg, de 1592 végén már nem volt életben. A monográfia szerzője figyelmesen követi Bogáti eszmevilágának változásait,

hitrendszerének alakulását, és az irodalomtörténet magáévá teheti Dán Róbert végső megállapítását: „Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatosságig nem jutott el.” (195. l.)

A bírálatunk tárgyát adó monográfia eddigi vázlatos ismertetése nyilván megmutatta, hogy értékeit az irodalom történetébe teljes elismeréssel fogadja, és sajnálja, hogy jó néhány részleteredményéről már nem adhat számot. Az elmondottak kiegészítésére viszont még egy-két elvi és tárgyi megjegyzést kell tennünk. Először is feltűnő, hogy Fausto Sozzini erdélyi szerepéről (1578—1579) egyáltalán nem esik szó, neve a névmutatóban sem szerepel, noha az antitrinitárius eszmék kiváló teológusa volt. Bizonyára a héber nyelv vonatkozásában is lehetett kialakult véleménye. — Tisztázunk kell, hogy Erasmusnak két Latomus nevű kortársa volt: Bartholomaeus Latomus (1490—1570) és Jacobus Latomus (1470—1544); a *De trium linguarum et studii theologiae ratione* (Párizs 1519) ez utóbbinak a műve, nem Bartholomaeusé, mint könyvünk 90. lapján olvassuk. (Vö. *Lex. für Theol. u. Kirche*, VI, 1934, 407. hasáb) Borsa Gedeon 1973-as községi előadásában világosan kimutatta, hogy Károlyi Gáspár, pontosabban Mantskovits (Farinola) Bálint nyomtató műhelye nem férhetett el a vizsolyi templom sekrestyéjében (65. l.). — A szerző nyilván nagyon jól tudja, hogy a „hat-ezer éves” világidő nem Wittenberg „felfedezése”, az ál-illési jóslatok késői antik eredetűek, s az egész középkorban éltek Augustinus nyomán. Ezt érdemes lett volna egy kissé tisztázni (66. l.). — A zsidó és protestáns exegézis a *Canticum canticorumot* Isten és a választott nép, illetőleg Isten és az Egyház viszonyaként értelmezte (pl. 173. l.). Nem ártott volna megmondani, hogy a késői középkor katolicizmusa Máriát látta a „libanoni jegyes” alakjában. Itt jegyzem meg, hogy Bogáti magyar fordítása Komoróczy Géza kiadványa (1970) előtt már megjelent a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I. c. egyetemi segédkönyvben is (1963.). — A 171. laphoz tartozó 150. jegyzetben a szerző szerint a hébernek „szent nyelv” elnevezése (Reuchlin!) a középkor homályábavész. Ez helyes, de jó lett volna a „középkor enciklopédia”-ját, Dante *Commediáját* megnézni: a *Paradisóban* (XXVI. 124—138) a költő Ádám nyilatkozatát hallja az Úr teremtette első nyelvről. Itt Dante azt az érdekes — és modern! — teóriát fejti ki, hogy Ádám nyelve nem a héber volt, s ez az ősnyelv még a Babel-torony építésekör (vagy előtte) kiveszett. Ebben az ősnyelvben Isten neve is I volt a héber El helyett. Ez utóbbi

gondolatot valószínűleg Joachim apáttól vette. A *De vulgari eloquentia* írásakor még Dante is a hébert tartotta az első emberpár nyelvének. — Bibliográfiai kiegészítésként csak két adalékot! A nagybányai iskola-történetre legteljesebb Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. Nagybánya 1905. A Sylvester-féle *Grammatica Hungarolatina* első kiadója Kazinczy Ferenc volt (1808); ezt a nagy irodalmi reformátor iránt érzett tiszteletből mindig meg szoktuk említeni (33., ill. 38. l.)

A jelen sorok írója nem tartja magát illetékesnek a héber nyelvű szövegek és fordítások elbírálására; azt azonban szeretne volna, ha a szerző a héber könyvcímeket is lefordította volna, pl. a 96. lapon; a görög textusokban azonban többször bukkant kisebb sajtóhibákra (pl. az *v* és *a* összecserélésére), ezek viszont sajnálatosan megszaporodtak a latin szövegekben, pl. csak a 45. lapon: qui hac dere = qui hac de re; is est — id est; quidda = quiddam. A 160. laphoz tartozó 147. jegyzetben közölt hosszú latin címben — Justinianus *Octapulus*-ról van szó — szintén több ki nem gyomlált sajtóhiba akad: a végén az *interelsas* szót pl. nem értem. E ritka művet nem tudtam kézbe venni, Graesse *Trésorja* (Berlin 1922, 409) ugyanezt (Genova 1516) egészen más címmel idézi. Úgy látszik, nyomdai címlapváltozatok voltak. Bántja a szemet a Chrisostomos átírás. Furcsa a Clementius alak a szokott Clemens helyett. — Elismerem, hogy nagyon nehéz kérdés a középkori szerzők nevének írása, ebben a vonat-

kozásban európai zürzavar uralkodik. A németek Wilhelm von Malmesburyt, az angolok John of Salisburyt, a franciák Bernard de Chartres-t írnak, ennek felel meg a mi magyaros Abeldard (Abaelard) Péterünk. Az ilyfajta névalakok viszont sok esetben már avultnak hatnak. A mi latinus alapműveltségünk szerint legjobb lenne a szerzők *eredeti*, a középkori latin szövegekben használt névalakját közölni, tehát a fenti esetekben Guilelmus Malmesberiensist, Johannes Saresberiensist, Bernardus Carnotensist és Petrus Abaelardust. Felemás alak ugyanis a Sigonius Saumurienensis (13. l.), ide Salmuriensis kell. Az ugyanitt említett Sigebertus nevében sajtóhiba van. A 12. lapon is vagy Rémy d'Auxerre vagy Remigius Autissiodorensis. Mindez, ismétlem, valóságos rejtvényfejtő játék, de a filológus nem térhet ki előle, legalábbis valamelyik típus *következetes* alkalmazására kell törekednie. Nyilvánvaló, hogy ezeket az apró következetlenségeket nem tartjuk lényegessékné, a „nasutus lector”, aki természetesen „pius” is kell hogy legyen, könnyen javíthatja őket. Dán Róbert könyvét a magyar irodalomtudomány nyereségének kell tekintenünk, s nemcsak a XVI. század ideológiájának ismeretében bővíti eddigi tudásunkat, árnyalja azt a képet, amelyet Pirnát Antal és Varjas Béla kutatásai alapján kialakíthattunk, hanem egy nagy magyar költő pályaképeinek pontos rajzával is lekötölte irodalmunk múltjának kutatóit.

Bán Imre

К. ШАХОВА: ВЕНГЕРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 20—40-Х ГАДОВ XIX ОГО ВЕКА

Издательское объединение „Вища школа“, Киев 1973. 208 с.

A XIX. századi magyar irodalom képe — mint általában a külföldi közönség előtt — a szovjet olvasó szemében is sokáig maga volt a sötét végteleniség, amelyen az egy üstökös Petőfi száguldott keresztül (jó esetben Jókai, Mikszáth néhány regényét, Madách nevét ismerték). Ma már a magyar irodalomtörténet a szovjet irodalomtudományos közvéleményben tudományos vizsgálat tárgya, egyes nevek helyett kezd folyamattá összeállni, az európai irodalmi fejlődés részének tekintik. Kétségkívül orosz-lánrésze van ebben annak a magyar történelemmel és irodalomtörténettel foglalkozó gárdának, amely az elmúlt két évtizedben nőtt fel a Szovjetunióban, s amelynek egyik képviselője Kira Sahova is.

Sahova könyve a magyar irodalomnak az 1820-as évektől (1823-tól) 1849-ig terjedő szakaszával foglalkozik; e szakaszt a szerző a Petőfihez vezető fejlődés szemszögéből

vizsgálja és Petőfi korának nevezi. Az elnevezés, amennyiben új periodizációs felfogást jelölne, indokolatlannak tűnik (Petőfi irodalmi korát aligha Petőfi bölcsőjétől számítjuk); nyilvánvaló azonban, hogy ez itt inkább módszerbeli segédeszköznek számít, hiszen a magyar irodalomtörténetben járatlan külföldi olvasó számára bizonyosan Petőfi életműve szolgáltatja az eligazodás koordinátáit.

A könyv fejezeteit a reformkor legjelentősebb képviselőinek — Széchenyinek, Bajzának, Eötvösnek, Vörösmartynak, a márciusi ifjaknak és Petőfinek portréi alkotják (Kölcseyről és Kossuthról e fejezeteken belül esik részletesebb szó).

A szerző nem kívánja hőseinek teljes útját bemutatni, egyes írókat és egyes alkotásokat választ ki, de elemzésükben összefoglalja a kor és az életmű kimagasló eredményeit és legfőbb dilemmáit. Jó elő-